

Anna Kosiorek, Tomasz Ważny

Gatunki drewna stosowane w ikonach karpackich

Ochrona Zabytków 50/3, 315-320

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

GATUNKI DREWNA STOSOWANE W IKONACH KARPACKICH¹

Tradycja malowania obrazów na podłożu drewnianym znana w sztuce zachodnioeuropejskiej od czasów antycznych, w okresie wczesnego średniowiecza została niemal całkowicie zapomniana. Przywrócona dzięki wpływowi malarstwa wschodniego, w XIII w. bezpośrednio z kultury bizantyjskiej trafiła najpierw do Włoch, a dopiero później na północ od Alp. Tam szczególnie związana była z ewolucją struktury nastawy ołtarzowej, aczkolwiek równolegle powstawały również pojedyncze tablice. W XV w. we Włoszech pojawia się płótno jako podłoże malarskie i w XVI w. jest już w powszechnym użyciu. Znacznie lżejsze i łatwiejsze w transporcie od drewna, w związku z rozwojem handlu dziełami sztuki, jest coraz chętniej stosowane. Na północy tradycja malowania na deskach utrzymuje się dłużej i choć w XVII w., m.in. wskutek rosnących cen wysokogatunkowego drewna, również została zaniechana na rzecz płótna, to w malarstwie holenderskim trwała aż do XIX w.

W wyborze drewna na podobrazie kierowano się przede wszystkim łatwością dostępu do materiału. Pochodził on wprost z okolicznych lasów lub z najbliższego targu drzewnego. Mniejsze znaczenie miało indywidualne upodobanie artystów lub szkół, jak np. szkoły Cranacha, w której preferowano drewno bukowe. W poszczególnych regionach Europy wykorzystywano przede wszystkim drzewa rosnące w najbliższej okolicy. Na południu malowano najczęściej na topoli, rzadziej na kasztanie szlachetnym, orzechu czy lipie. Na północy obok najpopularniejszego dębu, chętnie wykorzystywano też orzech. Z kolei w krajach alpejskich używano drewna drzew iglastych, takich jak limba, jodła, świerk i modrzew². Zasada pozyskiwania drewna z miejscowych lasów nie obowiązywała sztywno, należy pamiętać o znaczącym handlu drewnem i w związku z tym posługiwaniem się przez lokalne warsztaty oraz artystów materiałem importowanym.

Problem gatunków drewna stosowanych w podłożach malarskich na terenach Polski nie został dotychczas w szerszym zakresie opracowany. Porusza go między innymi J. Flik³ przy okazji badań nad toruńskimi portretami mieszczańskimi. Wynika z nich, że obrazy pochodzące z okolic Gdańska, pozostających od XV w. pod wpływem malarstwa niderlandzkiego i północnoniemieckiego, przeważnie malowano na podłożach dębowych (63,6% przebadanych obiektów), czasem sos-

nowych (27,3% przebadanych obiektów). Zaś obrazy z terenów południowo-zachodniej Polski, będących w tym czasie w orbicie oddziaływania sztuki południowych Niemiec i Czech, przeważnie malowano na podłożach topolowych i lipowych (39,7% przebadanych obiektów), często na podłożach jodłowych (25,4% przebadanych obiektów) i bukowych (19% przebadanych obiektów), nieliczne zaś obiekty na podłożu dębowym i olchowym, podobne dane odnoszą się również do terenów Małopolski.

Tradycja stosowania desek w malarstwie wschodnim jest bardziej ugruntowana. Począwszy od najwcześniejszych przykładów, ikony przez stulecia malowano przede wszystkim na drewnie. Tylko nieliczne, zwłaszcza w XIX w. wykonywano na podłożach płóciennych bądź blaszanych. Również w południowo-wschodniej Polsce aż do czasów współczesnych drewno pozostaje podstawowym materiałem podłoża w malarstwie ikonowym. Ikony karpackie stanowią grupę dzieł sztuki sakralnej, występujących zarówno na terenie Polski, jak i Słowacji, Ukrainy, Rumuni. Malowane były przede wszystkim do małych, drewnianych cerkwi i stanowiły główne ich wyposażenie. Połączone razem tworzyły ścianę ikonostasu, czasem wchodziły w skład ołtarzy bocznych. Jak podaje J. Kłosińska⁴, ikony były malowane przede wszystkim na deskach lipowych, a od XVII w., na jodłowych i sosnowych, stosowanych prawdopodobnie ze względu na tańszy i łatwiej dostępny materiał, używany również powszechnie do budowy całej konstrukcji ikonostasu.

Ikony karpackie są stosunkowo mało przebadane, a na temat stosowanych rodzajów drewna brak jest szczegółowych opracowań. Postanowiono określić gatunek drewna w wytypowanych ikonach przechowywanych w muzeach południowo-wschodniej Polski, gdzie znajdują się największe kolekcje tych obiektów. W Oddziale Muzeum Narodowego w Krakowie — w Kamienicy Szolajskich mieści się najstarszy zbiór ikon karpackich, nieco później powstała kolekcja w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w Przemyślu.

Próbki pobierano głównie z ikon dokładnie datowanych, których najwięcej posiada Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu i Muzeum-Zamek w Łańcucie. Najwcześniejsze obiekty datowane na drewnie iglastym pochodzą z XVII w. We wcześniejszych wiekach rzadko

1. Artykuł jest częścią pracy dyplomowej pt: *Próba zastosowania dendrochronologii do datowania ikon karpackich na podłożu jodłowym* wykonywanej przez Annę Kosiorek pod kierunkiem dr. Tomasza Ważnego na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie.

2. D. Grosser, E. Geier, *Die in der Tafelmalerei und Bildschnitzerei verwendeten Holzarten und ihre Bestimmung nach mikroskopischen*

Merkmale, Teil 1: *Nadelhölzer*, „Maltechnik-Restaurator” 1975, nr 81, s. 127.

3. J. Flik, *Toruńskie portrety mieszczańskie drugiej połowy XVI wieku z muzeum w Toruniu*, Toruń 1982, s. 117.

4. J. Kłosińska, *Ikony*, Muzeum Narodowe w Krakowie, katalog zbiorów, t. I, Kraków 1973.

spotyka się dokładnie datowane ikony, ponieważ dopiero w XVII w. rozpowszechniło się umieszczanie napisów fundacyjnych, w których zazwyczaj podana była data. Pobierano próbki przede wszystkim z desek wykonanych z drewna iglastego oraz nieliczne z desek z drzew liściastych. Identyfikację gatunków drewna wykonano metodą mikroskopową na preparatach o grubości 0,02–0,03 mm, wykonanych z przekrojów poprzecznego, stycznego i promieniowego. Preparaty obserwowane były pod mikroskopem typu Vickers w świetle przechodzącym przy powiększeniu 50, 100, 200 razy. Wyniki obserwacji porównano z preparatami wzorcowymi oraz atlasami drewna. Szczegółowe wyniki badań drewna przedstawiono w tabeli. Obiekty ułożono według ich chronologii.

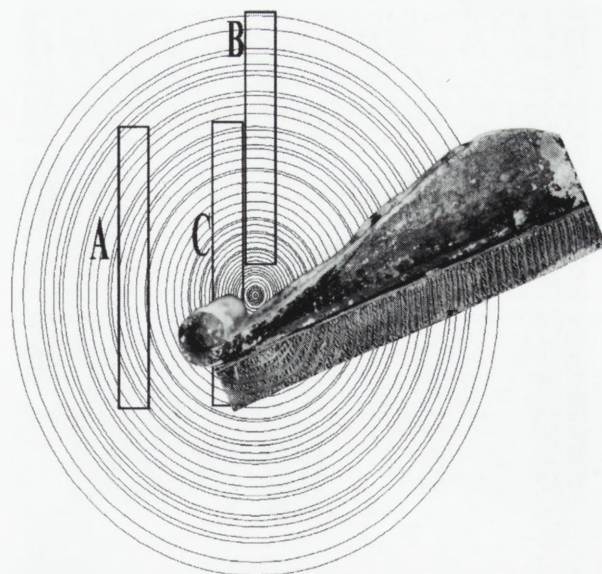
L.p.	Data	Obiekt (z numerem inwentarzowym)	Gatunek drewna
1	1621	Rząd apostolski z Maciejowa, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 916/s	lipa
2	1623	Rząd apostolski, sygn. Paweł Radzyski ze Złockiego, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu	jodła
3	1631	Mandylion ze Szczawnika, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 687/s	świerk
4	1631	Michał Archanioł ze Szczawnika, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 683/s	świerk
5	1631	Chrystus Pantokrator ze Szczawnika, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu	świerk
6	1631	Rząd apostolski ze Szczawnika, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 685/s	świerk
7	ok. 1631	Ukrzyżowanie z Jastrzębnika, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 706/s	jodła
8	1652	Chrystus Pantokrator, Bartne k. Gorlic, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 583	jodła
9	1655	Kiwot, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 793/s, skrzynka liściasta górna pozioma deska	jodła
10	1660*	Antependium (predella), ikonostas z Pielgrzymki, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 926	jodła

11	7 lip- ca* 1660	Ikonostas z Pielgrzymki, listwy, Muzeum-Zamek w Łańcucie WS 4376/4481	jodła
12	1662	Rząd apostolski z Deesis, Bodaki k. Bartnego, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 594, MZŁ-SZR 593	jodła
13	1664	Św. Jan Chrzciciel, Bodaki, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 592	jodła
14	1675	Chrystus Pantokrator, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej MPH 1358	lipa
15	1675	Mandylion z Łukowca, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 863	lipa
16	1680	Rząd apostolski, Kamienica Szolańskich w Krakowie, nr inw. XVIII-51 nr inw. XVIII-52	lipa
17	1685	Ambona z Królowej Ruskiej, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 832/s	lipa
18	1685	Uniesienie proroka Eliasza, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 831/s	jodła
19	1687	Miłosierny Samarytanin, poch. nieznanne, Kamienica Szolańskich w Krakowie nr inw. XVIII-80	jodła
20	1690	Ostatnia wieczerza, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 558	jodła
21	1690	Rząd Deesis, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 556, MZŁ-SZR 555	jodła
22	1691	Kosma i Damian, Kotań k. Krępnej, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1551 — szersza pionowa — poprzeczna z ramy górna	lipa jodła
23	1691	Predella ze scenami z życia Kosmy i Damiana, Kotań k. Krępnej, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1569	jodła
24	1691	Predella — Epitafium Jakuba Bawolaka, Kotań k. Krępnej, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1565	jodła

25	1698	ŚŚ. Antoni i Teodor, Kamienica Szołayskich w Krakowie nr inw. XVIII-204	jodła
26	kon. XVII w.	Ostatnia wieczerza, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 818	jodła
27	1700	ŚŚ. Paweł i Łukasz, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej MPH 1355	jodła
28	3 października 1711	Nadproża drzwi wejściowych cerkwi z okolic Narola, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 2316, MZŁ-SZR 2317	sosna
29	1732	Predella z Równia k. Leska, Muzeum-Zamek w Łańcucie WS 7289	jodła
30	1732 (?)	Pieta, Równia k. Leska, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 552/1	jodła
31	1737	Męka Pańska, Kotań k. Krępnej, Muzeum-Zamek w Łańcucie	jodła
32	1748	Św. Paraskewa, Kotów, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 988	jodła
33	1754	Św. Mikołaj, Radruż, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1108	lipa
34	1758	Matka Boska z Dzieciątkiem – Eleusa, sygn. Jan Lereszek, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 181/s	jodła
35	1770	Prazdnik, Wniebowzięcie Marii i Zesłanie Ducha Świętego, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej MPH 284	jodła
36	1784	Matka Boska Pokrow i ścięcie św. Jana, z Łukowca, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 871	jodła
37	1788	Deesis, Kamienica Szołayskich w Krakowie, nr inw. XVIII-77	jodła
38	1797	Św. Franciszek, Rudawki, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1344	jodła
39	1798	Szafka z zakrystii, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej MPH 1864	świerk

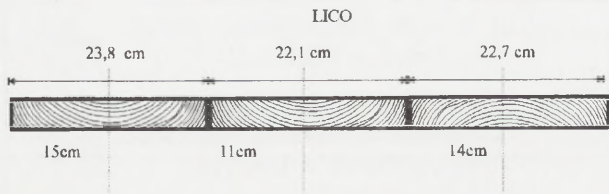
40	XVIII w.	Winogradnik, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1031	jodła
41	1815	Matka Boska Panagia, zwieńczenie ołtarza, Mięksiz Stary, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 153	sosna
42	1815	Zesłanie Ducha Świętego, Mięksiz Stary, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1504	sosna
43	1881	Rząd apostołski, z cerkwi katedralnej w Przemyślu, Św. Mikołaj, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, MPH 1746	topola
44	1899 (?)	Pieta z Banicy, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 793/s	jodła
45	1902	Św. Mikołaj, Paszowa, Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1289	sosna
46		Deesis, Leluchów, Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu MNS 771/s	jodła

*Giemza J. (1996, inf. ustna)

1. Schematyczny przekrój drewna z zaznaczonymi sposobami wycinania desek z pnia. Dolłączone zdjęcie przedstawia bok predelli ze scenami z życia Kosmy i Damiana. Muzeum-Zamek w Łańcucie MZŁ-SZR 1569

1. Schematic cross section of wood with marked ways for preparing boards from a trunk. Enclosed photograph shows the sight of a predella with scenes from the life of Cosma and Damian. Castle Museum in Łańcut MZŁ-SZR 1569

2. Ikona „Św. Jan Chrzciciel”, Bodaki 1664, Muzeum–Zamek w Łańcucie, MZŁ–SZR 592, przekrój od góry trzech desek o szerokości 68,7 cm, długości 131,5 cm i grubości 2,3–2,7 cm; pod rysunkiem podana odległość od średnicy pnia

2. The „Saint John the Baptist” icon, Bodaki 1664, Castle Museum in Łańcut MZŁ–SZR 592, upper cross section of three boards 68,7 cm wide, 131,5 cm long and 2,3–2,7 cm thick; under the drawing — the distance from the diameter of the trunk

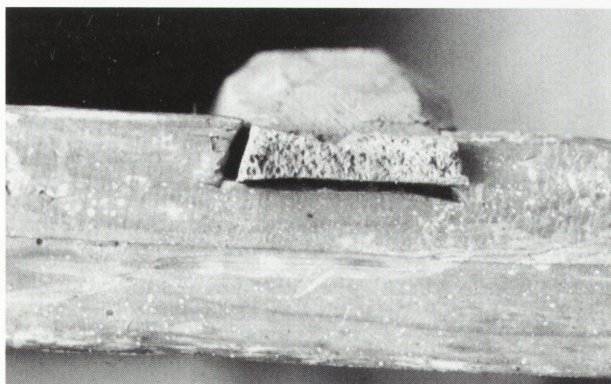
3. Dolna krawędź ikony „Św. Jan Chrzciciel”, Muzeum–Zamek w Łańcucie, MZŁ–SZR 592, widoczne łączenie desek

3. Lower edge of the „Saint George the Baptist” icon, Castle Museum in Łańcut, MZŁ–SZR 592, with visible board joint

4. Lico i odwrocie ikony „Św. Jan Chrzciciel”, Bodaki 1664, Muzeum–Zamek w Łańcucie, MZŁ–SZR 592. Od odwrocia widoczne są szpongi nie dochodzące do krawędzi deski. Jest to typowy dla ikon karpackich sposób opracowania odwrocia. Wszystkie fot. A. Kosiorek; fotografowane obiekty pochodzą ze zbiorów Muzeum–Zamek w Łańcucie

4. The face and reverse of „Saint George the Baptist”, Bodaki 1664, Castle Museum in Łańcut, MZŁ–SZR 592. On the reverse — visible clutches which do not reach the edge of the board, typical for Carpathian icons. All photos: A. Kosiorek; the photographed objects come from the collection of the Castle Museum in Łańcut

5. Szpong z profilu wmontowany na jaskółczy ogon

5. Clutch shown from profile, installed in a dovetail

Dane statystyczne:

Procentowy udział gatunków iglastych wśród 39 przebadanych obiektów na drewnie iglastym przedstawia się następująco: 76,9% — drewno jodły; 12,8% — drewno świerku; 10,3% — drewno sosny. Nie stwierdzono wykorzystania drewna modrzewia.

W wyniku przeprowadzonej identyfikacji gatunków drewna liściastego, stwierdzono, że na osiem obiektów siedem stanowi lipa, a jeden topola. Badania przede wszystkim dotyczyły podłoży wykonanych z drewna iglastego, lecz nawet na podstawie kilku zidentyfikowanych podłoży liściastych widać dominację drewna lipy, co potwierdza literatura dotycząca tego tematu⁵.

Zestawienie chronologiczne wyników pozwala zaobserwować, iż nie ma różnicy pomiędzy gatunkami stosowanymi w XVII i XVIII w. Najczęściej stosowanym drewnem iglastym była jodła, a nieliczne przebadane deski liściaste wskazują na częste stosowanie drewna lipowego.

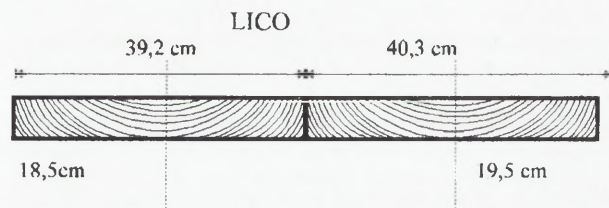
Oprócz identyfikacji gatunków drewna, przeprowadzono również analizę budowy technologicznej podłoży obiektów, tzn. sposób wycięcia desek.

W przebadanych ikonach stwierdzono trzy sposoby wycinania desek z pnia (il. 1): A — stycznie; B — promieniowo; C — w sposób pośredni pomiędzy stycznym a promieniowym (fragment deski ma układ słoii promieniowy, a fragment styczny). Na dołączonym zdjęciu widać wyraźnie ten sposób wycięcia deski.

W podobny sposób były wycinane deski z drewna buku, szczególnie popularne w warsztacie Cranacha⁶, oraz w drewnie topoli⁷.

Deski wycięte promieniowo wykazują najmniejszą podatność na deformację pod wpływem zmiennych warunków atmosferycznych, w przeciwieństwie do wyciętych stycznie. Deski ikon karpaccich są najczęściej wycięte w sposób pośredni. Stan zachowania tych desek jest dobry i ulegają one tylko nieznacznej deformacji. Warstwa malarska znajduje się najczęściej od strony odrzdzeniowej, co powstrzymuje wyginanie (il. 2 i 6). Najgorszy technologicznie jest sposób styczny. Deska tak wycięta pod wpływem zmiennych warunków atmosferycznych pracuje nierównomiernie i łatwo ulega stałym odkształceniom oraz pęknięciom.

Wyniki wyżej opisanych badań wskazują na powszechne stosowanie drewna jodłowego w malarstwie ikon karpaccich w XVII i XVIII w. Potwierdzają też wstępne założenie, iż artyści korzystali z materiału najłatwiej dostępnego, czyli z okolicznych lasów. Przeprowadzone zostały badania na ikonach dokładnie datowanych, które są tylko niewielką częścią zbiorów ikon karpaccich. Dla potwierdzenia uzyskanych wyników, powinny być prowadzone dalsze badania.

6. Predella ze scenami z życia Kosmy i Damiana, Kotań, 1691, przekrój od prawej strony, MZŁ-SZR 1569. Wymiary obiektu: wysokość 79,5 cm, szerokość 95 cm, grubość 2 cm; pod rysunkiem podane są odległości od średnicy pnia

6. Predella with scenes from the life of Cosma and Damian, Kotań 1691. Cross section from the right, MZŁ-SZR 1569. Dimension of the object: height 79,5 cm, width 95 cm, thickness 2 cm; under the drawing — the distance from the diameter of the trunk

7. Predella — Epitafium Jakuba Bawolaka, 1691, Kotań koło Krępanej, Muzeum-Zamek w Łańcucie, MZŁ-SZR 1565. Deska szerokości 43 cm, długości 96 cm, grubości 2,2 cm

7. Predella epitaph of Jakub Bawolak, 1691, Kotań near Krępanej, MZŁ-SZR 1565. Board 43 cm wide, 93 cm long and 2,2 cm thick

5. Tamże; M. Sigmund, *Badania dendrologiczne drewna używanego w rzeźbach średniowiecznych na terenie Małopolski*, „Ochrona Zabytków” 1968, nr 4, s. 28–33.

6. P. Klein, J. Bauch, *Aufbau einer Jahrringchronologie für Buchenholz und ihre Anwendung für die Datierung von Gemälden*, „Holzforschung” 1983, nr 37, s. 35–39.

7. P. Klein, *Zum Forschungsstand der Dendrochronologie Europäischer Tafelmalerei*, „Restauratorenblätter”, Band 10, 1989, s. 35–47.

8. Lico predelli — Epitafium Jakuba Bawolaka, 1691, Muzeum-Zamek w Łańcut, MZŁ-SZR 1565

8. Predella epitaph of Jakub Bawolak, 1691, Castle Museum in Łańcut, MSL-SZR 1565

9. Odwrocie predelli — Epitafium Jakuba Bawolaka, 1691, Muzeum-Zamek w Łańcut, MZŁ-SZR 1565. Wyraźnie widoczne opracowanie odwrocia dłutem

9. Reverse of the predella epitaph of Jakub Bawolak, 1691, Castle Museum in Łańcut, MZŁ-SZR 1565. Distinctly visible traces of chisel

Types of Wood Used in Carpathian Icons

The Carpathian icons constitute a group of works of sacral art which occur both in south-eastern Poland and in Slovakia, Rumania and Ukraine. They are painted primarily on a wooden base. Owing to the fact that there are no detailed studies on the subject of the used types of wood, the authors examined thirty nine precisely dated icons executed on coniferous wood as well as few examples on leafy wood. Thirty icons were painted on fir, five on spruce, and four on a pine foundation. These icons are to be found in museum collections in southern Poland — the National Museum in Kraków (the Szolajski House Department), the National Museum of the Przemyśl Region in Przemyśl, the Regional Museum in Nowy Sącz and the Castle Museum in Łańcut.

The oldest object is dated 1621 and the newest — 1902. A chronological comparison of results presented in a table makes it possible to observe the absence of differences between types of wood employed in the seventeenth and eighteenth century. The outcome of research distinctly suggests the universal usage of fir. This finding confirms the initial assumption that the artists employed easiest accessible material from the local forests. The authors also analysed methods of preparing boards: the most frequently used was an intermediate type, between the osculating and radial varieties which includes an arrangement of rings both osculating and radial; such boards are preserved in a relatively good state.